

Η ηθική θεμελίωση ενός δικαιώματος στην ευθανασία¹

-Σκέψεις με αφορμή το έργο του R. Dworkin Life's Dominion-

A. Εισαγωγή

B. Η ζωή ως εγγενής αξία και το ηθικό ζήτημα της επιλογής του χρόνου θανάτου

Γ. Κριτικά και βιωματικά συμφέροντα

Δ. Αυτονομία και ακεραιότητα

Ε. Αυτονομία, αξίες συμφέροντα: σύγκρουση ή εναρμόνιση;

1. Αυτονομία και ιερότητα της ζωής

2. Αυτονομία και αξιοπρέπεια.

3. Αυτονομία και αληθές συμφέρον.

4. Αγαθοπραξία

ΣΤ. Ο ρόλος του Κράτους

Ζ. Επίλογος

¹ Διπλωματική εργασία για την απόκτηση του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στη Φιλοσοφία του Δικαίου (περίοδος 2018-2019). Επιβλέπων της εργασίας ήταν ο αν. καθηγητής Φ. Βασιλόγιαννης και μέλη της Επιτροπής Υποστήριξης ο αν. καθηγητής Β. Βουτσάκης και ο καθηγητής Κ. Παπαγεωργίου. Σε όλους τους ανωτέρω οφείλονται θερμές ευχαριστίες.

A. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τα ηθικά ζητήματα που αφορούν στη θεμελίωση ενός (συνταγματικού) δικαιώματος στην ευθανασία, δηλαδή στην ιατρικώς υποβοηθούμενη αυτοκτονία ασθενών, που βρίσκονται προ του θανάτου τους.

Το θεμελιωτικό επιχείρημα που θα παρουσιασθεί έγκειται στην αναζήτηση των κρίσιμων *ηθικοπολιτικών* λόγων που συνηγορούν υπέρ του δικαιώματος.

Η παρουσίαση των ηθικοπολιτικών λόγων επικεντρώνεται στο έργο του Ronald Dworkin, με τίτλο *Life's Dominion*², με το οποίο ο γνωστός αμερικανός φιλόσοφος εξετάζει φιλοσοφικά τα ζητήματα της άμβλωσης και της ευθανασίας με αφορμή τη σχετική πολιτική, ηθική και νομική αντιπαράθεση στις ΗΠΑ³. Το βιβλίο σχολιάστηκε εκτενώς καθώς σε αυτό

² Ο πλήρης τίτλος είναι «*Life's Dominion: An argument about Abortion, Euthanasia and Individual Freedom*, New York, A. Knopf, 1993, μεταφρασμένο στα ελληνικά από τον Φ. Βασιλόγιαννη με τον τίτλο «*Η επικράτεια της Ζωής, Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία*», με εισαγωγή του ιδίου και επίμετρο Π. Σούρλα, Αθήνα, εκδ. Αρσενίδη, 2013. Εφεξής οι παραπομπές στο έργο γίνονται στο κείμενο της ελληνικής μετάφρασης, το έργο δε αποδίδεται στις παραπομπές ως *Η Επικράτεια της Ζωής*.

³ Το βιβλίο δημοσιεύθηκε τέσσερα χρόνια μετά από την δημοσίευση της απόφασης του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ στην υπόθεση *Cruzan* (*Cruzan v. Director, Missouri Department of Health*, 497 U.S. 261, 1990. Επρόκειτο για την υπόθεση μιας γυναίκας, της Nancy Cruzan, η οποία μετά από ατύχημα τελούσε σε «φυτική» κατάσταση επί επτά έτη, καθώς είχε καταστραφεί ο εγκεφαλικός της φλοιός. Δεν είχε αφήσει διαθήκη ζωής ή οδηγίες για το αν θα πρέπει να υποβληθεί σε ευθανασία, αν θα περιερχόταν σε αυτήν την κατάσταση. Οι γονείς της ζήτησαν να υποβληθεί σε ευθανασία δια της απόσυρσης των μηχανημάτων που την κρατούσαν στη ζωή. Η υπόθεση έφθασε τελικώς στο Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, το οποίο έκρινε ότι ναι μεν τα διανοητικώς ικανά άτομα έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν εκ των προτέρων, με διαθήκη ζωής ή οδηγίες τη διακοπή της μηχανικής υποστήριξης της ζωής τους αν περιέλθουν σε φυτική κατάσταση, όμως εν προκειμένω η Cruzan δεν είχε αφήσει διαθήκη ζωής ή εντολές αναφορικά με το ζήτημα και δεν προέκυπτε μετά βεβαιότητας η αληθής της βούληση. Κατά το Δικαστήριο είναι θεμιτό να τίθενται αυστηρές προϋποθέσεις για τον τύπο των προηγούμενων αυτών οδηγιών καθώς αυτό επιβάλλεται από την *αυτονομία του προσώπου*. Στην γνώμη της πλειοψηφίας ο πρόεδρος του Δικαστηρίου έθεσε δύο πρόσθετα επιχειρήματα: η απαίτηση για αυστηρότητα του τύπου με τον οποίο θα συντάσσονται οι διαθήκες ζωής είναι αναγκαία προς εξυπηρέτηση του αληθούς συμφέροντος του ασθενή, ο οποίος θα υφίστατο βλάβη, αν γινόταν λάθος κατά τη διερμηνευση της αληθούς του βούλησης

τίθεται καίρια ζητήματα τόσο στο πεδίο της ηθικής όσο και στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας⁴.

Επέλεξα να παρουσιάσω και να πραγματευθώ τις θέσεις του Dworkin⁵ λόγω της μεθοδολογικής του προσέγγισης στο ζήτημα της θεμελίωσης: η θεμελίωση δεν γίνεται με τη χρήση αρχιμήδειων σημείων και λογικών-αναλυτικών μεταβάσεων από τα γνωστά στα άγνωστα. Η προσέγγιση λαμβάνει χώρα «από τα μέσα προς τα έξω» και όχι από τα «έξω προς τα μέσα»⁶. Η θεμελίωση δεν συγκροτείται, δηλαδή, με την πρόταξη μιας γενικής θεωρίας δικαιοσύνης, ή ηθικής, ή κάποιων «πρώτων αρχών» από τις οποίες εν συνεχεία με τρόπο επαγωγικό συνάγονται συμπεράσματα.

Η επιχειρηματολογία του Dworkin ξεκινάει από την πραγμάτευση (αναστοχασμό) κρίσιμων ηθικών αξιολογήσεων καθώς και δικαστικών

αναφορικά με τον τερματισμό της ζωής του. Σε κάθε περίπτωση όμως ο αυστηρός τύπος δικαιολογείται και για έναν άλλο λόγο: το κράτος έχει την εξουσία να προστατεύει την ανθρώπινη ζωή ανεξάρτητα από τα συμφέροντα του ασθενή λόγω της ιερής της αξίας.

⁴ Τα επιχειρήματα του έργου σχολιάστηκαν και προκάλεσαν την απάντηση του ίδιου του συγγραφέα, βλ. σε *Justine Burley* (ed.), *Dworkin and his Critics*, Blackwell Publishing, 2004 όπου η κριτική των *F. M. Kamm*, *Ronald Dworkin's Views on Abortion and Assisted Suicide*, σ. 218επ. *Seana Valentine Shiffrin*, *Autonomy, Beneficence and the Permanently Demented*, σ. 195 επ. *Eric Rakowski*, *Reverence for Life and the Limits of State Power*, σ. 241επ., καθώς και τις απαντήσεις του *R. Dworkin*, σ. 366 επ. Βλ. επίσης την κριτική της *Agnieszka Jaworska*, *Respecting the Margins of Agency: Alzheimer's Patients and the Capacity of Value*, *Philosophy of Public Affairs*, 28 no.2, σ. 105επ. την κριτική του *John Finnis*, *Euthanasia, Morality and the Law*, *Loyola Los Angeles Law Review*, 31 (1998), σ. 1123επ. και την απάντηση του συγγραφέα στον ίδιο τόμο, *Euthanasia, Morality and Law*, Transcript, σ. 1147επ. Βλ. επίσης ενδεικτικώς τις κριτικές των *Bradley Miller*, *A time to Kill: Ronald Dworkin and the Ethics of Euthanasia*, *Res Publica*, vol. II (1), 1996, 31 επ., *David Mitchel*, *The Importance of Being Important: Euthanasia and Critical Interests*, *Utilitas*, Vol. 7(2), 1995, σ. 301 επ., *John Robertson*, *Autonomy's Dominion: Dworkin on Abortion and Euthanasia*, *Law and Social Inquiry*, vol. 19 (2), σ. 457, *Benjamin Zipursky και James Fleming*, *Rights, Responsibilities and Reflections on the Sanctity of Life*, σε *Arthur Ripstein* (ed.), *Ronald Dworkin*, Cambridge University Press, 2007, σ. 109επ., *Stephen Guest*, *Ronald Dworkin*, τρίτη έκδοση, Stanford University Press, 2012, σ. 225 επ. *Rebecca Dresser*, *Dworkin on Dementia, Elegant Theory, Questionable Policy*, *Hastings Center Report*, November-December 1995, σ. 32-38 και *Nathan Brett*, *An Argument about Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom by Ronald Dworkin*, *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 26 (1), 1996, σ. 149-154.

⁵ Για μια κριτική παρουσίαση των επιχειρημάτων του Dworkin στα ελληνικά βλ. *Φ. Βασιλόγιαννης*, *Αυτονομία και βιοηθικός καταναγκασμός, διαθέσιμο στην προσωπική σελίδα του συγγραφέα <http://users.uoa.gr/~pvassil/Vassiloyannis.html>*.

⁶ Η Επικράτεια της Ζωής σ. 61-62.

υποθέσεων που αφορούν στο πρόβλημα του επιτρεπτού ή μη αφενός των αμβλώσεων αφετέρου της ευθανασίας και εν συνεχεία τίθενται τα κρίσιμα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπισθούν για να δοθούν πειστικές απαντήσεις στα πρακτικά ζητήματα που αναφύονται.

Ο Dworkin εξετάζει τη δικαιολόγηση των τρεχουσών αντιλήψεων που προτάσσονται ως δεσμευτικές, αξιολογεί την επιχειρηματολογική τους επάρκεια και επιχειρεί την εναρμόνισή τους με τις αρχές που δικαιολογούν καλύτερα από άλλες, από την άποψη του κανονιστικού τους περιεχομένου, την άσκηση του κρατικού καταναγκασμού⁷.

Η θεμελίωση γίνεται με συνεξέταση κρίσιμων πεποιθήσεων αναφορικά τα επιχειρήματα που απορρέουν από την προστασία της αξίας ζωής, την αυτονομία του προσώπου και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των ασθενών.

Τίθενται έτσι ζητήματα όχι μόνο θεμελίωσης δικαιωμάτων (απαγόρευσης του καταναγκασμού) αλλά και δικαιολόγησης της παρέμβασης του κράτους σε ζητήματα που άπτονται της προστασίας του αγαθού⁸.

Β. Η ζωή ως εγγενής αξία και το ηθικό ζήτημα της επιλογής του χρόνου θανάτου

Για τον Dworkin οι διαφωνίες μας για το ζήτημα του επιτρεπτού τόσο της ευθανασίας όσο και της άμβλωσης πρέπει να κατανοηθούν ως ερωτήματα που αφορούν στην ιδέα της εγγενούς αξίας της ανθρώπινης ζωής.

Η ιδέα αυτή ενδέχεται να μοιάζει «μυστηριώδης», πολλώ δε μάλλον για όσους υποστηρίζουν (σκεπτικιστικά) ότι αξίες δεν υπάρχουν⁹ και ότι η συζήτηση για αυτές αφορά σε κάποιες οντότητες, αποκυήματα της ανθρώπινης φαντασίας.

Για τον Dworkin η ιδέα των «εγγενών αξιών» αποτελεί κοινό τόπο και οικείο βίωμα. Πρόκειται για μια ηθική μας διαίσθηση που

⁷ Βλ. Φ. Βασιλόγιαννης, Η εγγενής αξία της ανθρώπινης ζωής κατά τον Ronald Dworkin: ένα παράδειγμα αναστοχαστικής ισορροπίας, Βιοηθικά 1 (2), 2015, σ 5 επ, του ιδίου Αυτονομία και βιοηθικός εξαναγκασμός, ό.π. σ. 41επ.

⁸ Βλ. τις παρατηρήσεις του Π. Σούρλα στο Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 373. Πρβλ. Φ. Βασιλόγιαννης, Αυτονομία και βιοηθικός εξαναγκασμός, ό.π. σ. 12

⁹ Βλ. για τα επιχειρήματα του εξωτερικού σκεπτικισμού, Τζ. Λ. Μακί, Ηθική, Η επινόηση του ορθού και του εσφαλμένου, Εκκρεμές, 2010, passim.

αποκαλύπτεται μάλλον ενορατικά: «η ιδέα της εγγενούς αξίας αποτελεί κοινό τόπο, καταλαμβάνει δε εξέχουσα θέση στο σύνολο των αξιών και πεποιθήσεων που όλοι συμμερίζονται»¹⁰.

Τι σημαίνει όμως ότι μια αξία είναι εγγενής;

Ο Dworkin διακρίνει τις εγγενείς αξίες από τις αξίες που έχουν εργαλειακό χαρακτήρα καθώς και από εκείνες χαρακτηρίζονται απλά ως «υποκειμενικές».

Κάτι μπορεί να «αξίζει» και να θεωρείται ότι είναι σημαντικό επειδή είναι αναγκαίο και πρόσφορο να συμβάλλει στην απόκτηση ενός αγαθού το οποίο τυχαίνει να επιθυμούμε¹¹. Η αξία του απορρέει από το ότι είναι χρήσιμο για κάτι άλλο.

Επίσης κάτι μπορεί να είναι πολύτιμο και σημαντικό επειδή τυχαίνει να το αποζητούμε, επειδή μας αρέσει. Αυτό παραπέμπει στην υποκειμενική διάσταση των αξιών.

Εγγενή αξία, όμως, έχει κάτι που η αξία του δεν απορρέει από το χρηστικό του χαρακτήρα ή επειδή απλώς τυχαίνει να μας αρέσει. Η αξία του δεν συναρτάται από εμάς και τις επιλογές μας, ούτε από τη χρησιμότητά του για κάτι άλλο πολύτιμο. Έχει αξία *ανεξάρτητα* από τι τυχαίνει να απολαμβάνουμε ή χρειαζόμαστε και ανεξάρτητα από το ότι συμβαίνει να αποτελεί για εμάς αγαθό.

Ειδικότερα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ζωή είναι πολύτιμη και υπό τις τρεις εκδοχές: Αφενός ότι αντλεί την αξία της στη βάση της εξυπηρέτησης και προαγωγής των συμφερόντων μας και των συμφερόντων των άλλων. Αφετέρου ότι είναι πολύτιμη *υποκειμενικά*, ότι έχει δηλαδή αξία που συναρτάται με το κατά πόσο είναι σημαντική για εκείνον που τη ζει συγκρινόμενη με άλλα αγαθά που απολαμβάνει.¹² Πέραν αυτών όμως η ζωή έχει και εγγενή αξία. Τη σεβόμαστε ανεξάρτητα από αν τυχαίνει να την απολαμβάνουμε, ή από το ότι αποτελεί μέσο για την επίτευξη των σκοπών μας. Ειδικότερα θεωρούμε ότι οφείλουμε να την προστατεύουμε επειδή είναι σημαντική καθαυτή ανεξάρτητα από το τι πιστεύει καθένας μας για τη δική του ζωή και ανεξάρτητα από το αν

¹⁰ Η Επικράτεια της Ζωής σ.116

¹¹ Η Επικράτεια της Ζωής σ.118

¹² Η Επικράτεια της Ζωής σ. 120

αυτή είναι χρήσιμο εργαλείο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων μας¹³.

Η ζωή ως εγγενής αξία είναι πολύτιμη όχι επειδή είναι καλό να υπάρχει ζωή στον πλανήτη (δεν αποτελεί αυξητικώς πολύτιμη αξία) αλλά λόγω εκείνου που αναπαριστά ή ενσωματώνει¹⁴. Είναι ιερή και απαραβίαστη.

Τι καθιστά όμως κάτι ιερό και απαραβίαστο;

Ο Dworkin διακρίνει δύο διεργασίες βάσει των οποίων καθίσταται μια αξία ιερή: η πρώτη αφορά στη συσχέτιση ενός πράγματος με κάτι άλλο. Η εθνική σημαία, επί παραδείγματι, μπορεί να θεωρηθεί ιερή επειδή συνυφαίνεται με τη ζωή και τη πορεία ενός έθνους. Η ιδιότητα του «ιερού» απορρέει από τη συσχέτιση ενός πράγματος με κάτι άλλο το οποίο σηματοδοτεί.

Η δεύτερη διεργασία συνδέεται με τον τρόπο από τον οποίο κάτι προήλθε: κάτι, δηλαδή, δεν είναι ιερό επειδή συμβολίζει ή σηματοδοτεί κάτι άλλο αλλά λόγω του τρόπου που δημιουργήθηκε, λόγω των φυσικών ή ανθρώπινων επενδύσεων σε αυτό. Το παράδειγμα ενός έργου τέχνης είναι χαρακτηριστικό: έχει αξία επειδή ενσωματώνει διεργασίες ανθρώπινης δημιουργικότητας.

Στην περίπτωση της ζωής η ιερή της αξία συνυφαίνεται με επενδύσεις που είναι αποτέλεσμα είτε της φυσικής είτε της ανθρώπινης δημιουργικότητας.

Ειδικότερα θεωρούμε ότι πρέπει να σεβόμαστε ό,τι έχει δημιουργήσει η φύση είτε υπό την θεϊκή εκδοχή της (για όσους είναι υπέρ της άποψης ότι ο Θεός είναι ο δημιουργός της φύσης) είτε υπό τη κοσμική εκδοχή της (ότι υπάρχει μια κοσμική διεργασία που δεν συνδέεται με σχεδιασμούς αλλά είναι αποτέλεσμα τυχαίων μεταλλάξεων). Η δημιουργικότητα αυτή

¹³ Ο Dworkin, εν προκειμένω, χρησιμοποιεί την αναλογία με τα έργα τέχνης. Θαυμάζουμε ένα έργο τέχνης όχι μόνο γιατί εμείς οι ίδιοι απολαμβάνουμε τη θέα του, έχοντας μια αισθητική εμπειρία, ούτε μόνον επειδή αποτελεί αφορμή και μέσο για την επαύξηση των γνώσεων μας αλλά λόγω της εγγενούς ποιότητας του ως έργου τέχνης. Το αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση γενικότερα της προστασίας δημιουργημάτων του ανθρώπινου πολιτισμού. Ιδρύουμε, επί παραδείγματι, μουσεία για να προστατεύσουμε εκφράσεις της ανθρώπινης δημιουργίας όχι απλώς για να καταστήσουμε το βίο μας πιο συναρπαστικό αλλά διότι θεωρούμε ότι είναι εγγενώς κακό να μείνει απροστάτευτη και να ξεχασθεί μια μορφή τέχνης που αναπτύχθηκε από τους ανθρώπους.

¹⁴ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 121

έχει οδηγήσει σε κάτι αξιοθαύμαστο για το οποίο οφείλουμε να μεριμνούμε.

Η ζωή, όμως, είναι ιερή και διότι ενσωματώνει διεργασίες που είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης δημιουργικότητας, ανεξαρτήτως του αν η δημιουργία έχει οδηγήσει σε κάποιο αποτέλεσμα που μας αρέσει.

Ο Dworkin χρησιμοποιεί και πάλι το παράδειγμα του έργου τέχνης: θεωρούμε ως άξιο προστασίας ένα έργο τέχνης όχι επειδή μας αρέσει αλλά επειδή ενσωματώνει διεργασίες ανθρώπινης δημιουργικότητας τις οποίες θεωρούμε, ως τέτοιες, σημαντικές και άξιες σεβασμού¹⁵. Αξιολογούμε ως σημαντική τη ζωή όχι μόνο επειδή θεωρούμε ότι οφείλουμε σεβασμό σε ένα βιολογικό φαινόμενο που είναι αποτέλεσμα μιας φυσικής δημιουργίας αλλά και λόγω των ανθρώπινων επενδύσεων σε αυτή.

Οι διεργασίες αυτές έχουν καθαυτές *κανονιστική σημασία*, όχι διότι το συγκεκριμένο αποτέλεσμα είναι κατά κάποιο τρόπο ανώτερο από κάποιο άλλο που θα μπορούσε να παραχθεί αλλά διότι θεωρούμε ανεπίτρεπτο ηθικά να καταστρέφεται κάτι το οποίο αποτελεί αντικείμενο επενδύσεων.

Ο Dworkin σημειώνει, περαιτέρω, ότι υπάρχουν δύο επιπλέον γνωρίσματα των πεποιθήσεων που έχουμε για το ιερό.

Εν πρώτοις το ιερό *διαβαθμίζεται*, όπως υπάρχουν διαβαθμίσεις του εξαίσιου. Δεν είναι το ίδιο να καταστραφεί το έργο ενός σημαντικού καλλιτέχνη της Αναγέννησης με το να καταστραφεί ένα έργο ενός ελάσσονος καλλιτέχνη της ίδιας περιόδου.

Περαιτέρω οι πεποιθήσεις μας για το απαραβίαστο είναι επιλεκτικές. Δεν αντιμετωπίζουμε ως ιερό οτιδήποτε είναι αποτέλεσμα ανθρώπινων ή φυσικών επενδύσεων. Είμαστε επιλεκτικοί ως προς τι θα θεωρήσουμε ιερό και ποια, είτε φυσική είτε ανθρώπινη διαδικασία, θα θεωρήσουμε ως σημαντικότερη.

Το ζήτημα, εν προκειμένω, είναι πώς μπορούν να κατανοηθούν οι πεποιθήσεις μας *ως προς το πως και γιατί η εξατομικευμένη ανθρώπινη ζωή είναι απαραβίαστη*. Η εξατομικευμένη ανθρώπινη ζωή θεωρείται από πολλούς ως απαραβίαστη επειδή είναι αποτέλεσμα φυσικής ή θεϊκής δημιουργίας. Είμαστε προϊόντα μιας βιολογικής διαδικασίας που σχεδιάστηκε από το Θεό ή από τη Φύση την οποία θαυμάζουμε. Μια

¹⁵ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 121

άλλη εκδοχή δίδει προέχουσα σημασία στο ότι η ζωή αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης δημιουργικής δύναμης. Εν προκειμένω βρίσκεται εκ νέου στο προσκήνιο η αναλογία με το έργο τέχνης: ένας άνθρωπος είναι άξιος σεβασμού επειδή η προσωπικότητά του είναι απότοκη ανθρώπινων επενδύσεων (των γονέων του που τον μεγάλωσαν, των δασκάλων του που τον μόρφωσαν, της κοινωνίας και της κουλτούρας στην οποία ανήκει, αλλά και των επιλογών στις οποίες προέβη ο ίδιος)¹⁶. Η ζωή του δεν συνυφαίνεται μόνον με τη βιολογική της διάσταση αλλά και με την διάσταση της ανθρώπινης δημιουργίας: αποτελεί *βίο*, δηλαδή ένα αφήγημα, που συντίθεται από συμβάντα, επιλογές, αποφάσεις, κίνητρα, και εμπειρίες.

Το ζήτημα της ματαίωσης των επενδύσεων στη ζωή (ως εγγενές κακό) και της διαβάθμισης του ιερού υπό την έννοια της προέχουσας σημασίας που έχουν οι φυσικές ή οι ανθρώπινες επενδύσεις, είναι ο κοινός τόπος επί του οποίου αναπτύσσονται οι διαφωνίες μας. Ο τερματισμός της ζωής αποδοκιμάζεται ηθικά διότι οδηγεί σε ματαίωση των επενδύσεων σε αυτή.

Ποιων επενδύσεων όμως; Των φυσικών ή των ανθρώπινων;

Υπό μια συντηρητική εκδοχή πιο σημαντική είναι η ματαίωση των φυσικών επενδύσεων.

Υπό μια, μάλλον, φιλελεύθερη σημαντικότερη είναι η ματαίωση των ανθρώπινων επενδύσεων.

Ειδικότερα στην περίπτωση του θανάτου μπορεί να θεωρηθεί ότι ανησυχούμε για το χρόνο που αυτός θα επέλθει επειδή αυτός συνιστά τη λήξη μιας διεργασίας και οδηγεί στη ματαίωση των φυσικών επενδύσεων. Στη βάση αυτή μπορεί να συγκροτηθεί μια «συντηρητική» άποψη σύμφωνα με την οποία ο θάνατος προσβάλλει την αξία της ζωής και θίγει το απαραβίαστο της καθώς ματαιώνει τις επενδύσεις στη ζωή στις οποίες προέβη η φύση είτε υπό το πρίσμα της φυσικής, χωρίς συγκεκριμένο σχέδιο, δημιουργίας είτε υπό το πρίσμα της θεϊκής δημιουργίας.

Υπό άλλη εκδοχή ανησυχούμε για τον αντίκτυπο που ο θάνατος έχει στη ζωή όχι επειδή ματαιώνονται οι φυσικές επενδύσεις αλλά διότι ο τρόπος και ο χρόνος του θανάτου επηρεάζουν το κριτικό αφήγημα μας, τις

¹⁶ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 130-131.

ανθρώπινες επενδύσεις που συνυφαίνονται με την ακεραιότητα του βίου μας.

Τηρουμένων των αναλογιών ο χρόνος του θανάτου μας έχει την ίδια σημασία που έχει για τον συγγραφέα ο αντίκτυπος του τελευταίου κεφαλαίου ενός βιβλίου που έγραψε αναφορικά με το συνολικό καλλιτεχνικό του επίτευγμα.

Περαιτέρω οι πεποιθήσεις μας αναφορικά με το ζήτημα του χρόνου και του τρόπου του θανάτου μας αποτελούν διαφορετικές ερμηνείες της ιερότητας και του απαραβίαστου της αξίας της ζωής, οι οποίες ασκούν κανονιστική επιρροή για τις αποφάσεις που αφορούν σε θεμελιώδη ζητήματα του βίου μας.

Πρόκειται για πεποιθήσεις που έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα εκ του περιεχομένου τους¹⁷. Δεν αποτελούν αναγκαίως τμήμα της δογματικής κάποιου θρησκευτικού δόγματος. Το ότι είναι θρησκευτικές δεν σημαίνει ότι όσοι αποφασίζουν να υποβληθούν σε ευθανασία λειτουργούν στη βάση της ένταξης τους σε μια θρησκευτική κοινότητα επικαλούμενοι επιχειρήματα που απορρέουν από τη θρησκευτική ελευθερία.

Αντίθετα οι ουσιωδώς θρησκευτικές πεποιθήσεις, κατά τον Dworkin, αποτελούν ένα ιδιαίτερο είδος αντίληψης αναφορικά με την εγγενή αξία της ζωής και συνιστούν πεποιθήσεις που αφορούν στο αν, πως και γιατί η ανθρώπινη ζωή είναι σημαντική, χωρίς να συνδέονται αναγκαστικώς με την αποδοχή της ύπαρξης υπερφυσικών όντων¹⁸.

Πρόκειται για πεποιθήσεις θεμελιώδεις για τη συγκρότηση της ηθικής μας ταυτότητας, δομικές για τη συγκρότηση του ηθικού εαυτού μας.¹⁹

Οι πεποιθήσεις αυτές ως προς το ζήτημα της ελευθερίας επιλογής του χρόνου θανάτου αποτελούν ερμηνείες του απαραβίαστου της αξίας της ζωής και όχι απλώς πεποιθήσεις για την υποκειμενική αξία του βίου μας.

¹⁷ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 228-229.

¹⁸ Βλ. την απάντηση του Dworkin στην κριτική του Eric Rakowski, σε Justine Burley (ed.), Dworkin and his Critics, 373επ. Για την γενικότερη προσέγγιση του Dworkin για το ζήτημα μιας θρησκείας που δεν αναφέρεται στο Θεό, βλ. το τελευταίο έργο του Religion without God, σε μετάφραση στα ελληνικά υπό τον τίτλο Θρησκεία χωρίς Θεό και επίμετρο από τον Στέλιο Βιρβιδάκη, Αθήνα, Πατάκης, 2019. σ. 13επ.

¹⁹ Βλ. και Φ. Βασιλόγιαννης, Αυτονομία και βιοηθικός εξαναγκασμός, ό.π. σ. 28,

Ως πεποιθήσεις όμως για την εγγενή αξία της ζωής ασκούν κανονιστική επιρροή στις πράξεις και αποφάσεις μας *για τον δικό μας βίο*, όπως τον βιώνουμε σε πρώτο πρόσωπο.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να γίνει μια διάκριση. Η διάκριση μεταξύ των πράξεων που σέβονται την ιερότητα της ζωής και των πράξεων που υπηρετούν τα συμφέροντά μας κατά τη διάρκεια της ζωής μας.

Γ. Κριτικά και βιωματικά συμφέροντα

Ο Dworkin διακρίνει στο βίο μας δύο είδη συμφερόντων και συνακόλουθα λόγων που προβάλλουμε όταν επιθυμούμε η ζωή μας να προχωρήσει προς τη μια ή προς μια άλλη κατεύθυνση²⁰.

Η μία κατηγορία αφορά σε συμφέροντα που είναι απλώς βιωματικά: πρόκειται για εμπειρίες οι οποίες μας ευχαριστούν, λόγος δε των πράξεων μας είναι η βίωση της απόλαυσης. Η παρακολούθηση ενός ποδοσφαιρικού αγώνα στην τηλεόραση, μιας ταινίας στο κινηματογράφο, η ανάγνωση ενός καλού βιβλίου αποτελούν βιωματικές εμπειρίες.

Η αξία των βιωματικών εμπειριών έγκειται στην ευχαρίστηση που λαμβάνουμε, σωματική ή πνευματική, αλλά τούτο δεν σημαίνει ότι όποιος δεν συμμερίζεται τις βιωματικές μας απολαύσεις διαπράττει ηθικό σφάλμα. Επιπλέον τα βιωματικά μας συμφέροντα δεν δύνανται να καταστήσουν την ζωή μας χειρότερη ως όλον. Σχετίζονται με τις ανάγκες και τις προτιμήσεις που έχουμε σε επιμέρους στιγμές μας και η εξυπηρέτησή τους δεν αποτελεί μέτρο για την αναστοχαστική αξιολόγηση του βίου μας ως κριτικού-ηθικού επιτεύγματος.

Πέραν όμως των πεποιθήσεων που αφορούν στα βιωματικά μας συμφέροντα έχουμε και πεποιθήσεις αναφορικά με συμφέροντα που αφορούν σε κάθε τι που μπορεί να καταστήσει ένα βίο *αγαθό συνολικά*. Δεν πρόκειται για πεποιθήσεις που αφορούν στο τι μας αρέσει απλώς να κάνουμε ώστε να απολαμβάνουμε τη ζωή μας βιωματικά αλλά για *πεποιθήσεις* που αναφέρονται σε συμφέροντα των οποίων η μη ικανοποίηση θα αποτελούσε *ηθικό σφάλμα*. Ανησυχούμε γι' αυτά γιατί η μη προαγωγή τους θα καθιστούσε τη ζωή μας ηθικά χειρότερη, συνολικά. Πρόκειται για ηθικές αξιολογήσεις, προσωποπαγούς

²⁰ Η Επικράτεια της ζωής σ. 289επ.

χαρακτήρα, αναφορικά με το αγαθό²¹. Η αγαθότητα του βίου μας εξαρτάται ουσιαστικά από την προαγωγή τους.

Η διάκριση βιωματικών και κριτικών συμφερόντων δεν βασίζεται πάντως στο ότι τα βιωματικά συμφέροντα απορρέουν δήθεν από ασήμαντες ή αδιάφορες για τη ζωή μας επιλογές ενώ τα κριτικά συμφέροντα από τάχα βαθυστόχαστες αξιολογήσεις φιλοσοφημένων ανθρώπων. Το ζήτημα δεν αφορά στο περιεχόμενο τους αλλά στην κανονιστική σημασία που έχει κάθε είδος συμφερόντων για την επίτευξη της αγαθότητας του βίου μας. Τα μεν βιωματικά συμφέροντα αναπαριστούν απλές προτιμήσεις εμπειριών, τα δε κριτικά συναρτώνται με την ακεραιότητα του ηθικού μας αφηγήματος²². Τα κριτικά μας συμφέροντα αναπαριστούν αξιολογήσεις που δεν συνυφαίνονται με απλές επιλογές ή γνώμες ούτε όμως συνδέονται με κάποιες άχρονες αξίες και αρχές που ισχύουν για όλους ανεξαιρέτως, οι οποίες βρίσκονται με κάποιο τρόπο σε ένα διαφορετικό σύμπαν από εκείνο του βίου μας.

Αποτελούν πεποιθήσεις για το εδώ και τώρα του δικού μας βίου και νοηματοδοτούν αξιακά το περιεχόμενο της ζωής μας ως ακέραιου «αφηγήματος» στο οποίο πραγματώνεται η ηθική μας προσωπικότητα. Πρόκειται για αξιακές πεποιθήσεις, δομικές για την ακεραιότητα του βίου μας.

Για την εξήγηση της ιδέας των κριτικών συμφερόντων και των πεποιθήσεων που συνδέονται με αυτά ο Dworkin δεν παραπέμπει σε μια θεωρία αντλημένη από την επιστήμη (τη βιολογία ή την ψυχολογία) ή κάποια κοινωνιολογική ανάλυση. Προτείνει μια «διανοητική» εξήγηση που δίδει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε εκ των έσω τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται τα συμφέροντα αυτά με τις πεποιθήσεις που έχουμε για μείζονα ζητήματα του βίου μας ο οποίος θα πρέπει να νοείται ως ακέραιο ηθικό αφήγημα.

²¹ Η πεποίθηση, επί παραδείγματι, ότι πρέπει να έχω στενούς φίλους απορρέει από την κριτική αξιολόγηση ότι η φιλία αποτελεί αγαθό, την οποία όχι μόνο εγώ αλλά όλοι θα πρέπει να επιζητούν.

²² Το παράδειγμα της χρήσης φαρμάκων που αλλοιώνουν τη σκέψη είναι χαρακτηριστικό: η χρήση τους δεν θέτει απλώς ζήτημα προσβολής των βιωματικών συμφερόντων μας καθώς αυτή πιθανώς να προκαλεί ευχαρίστηση αλλά θέτει ζήτημα προσβολής των κριτικών συμφερόντων μας. Η χρήση τους με σκοπό την αλλοίωση της προσωπικότητας θέτει ζήτημα προσβολής των κριτικών συμφερόντων του χρήστη.

Η ακεραιότητα, κατά τον Dworkin, έχει βαρύνουσα αλλά και αυτοτελή αξία για το βίο, όπως και για την τέχνη και για την επιστήμη. Ο βίος αποκτά και έχει αξία ως αντικείμενο ηθικής αξιολόγησης ως όλον, και είναι άξιος σεβασμού *επειδή τον διάγουμε καλούμενοι να απαντήσουμε σε ερωτήματα αναφορικά με το πώς θα καταστεί αγαθός*. Όπως, κατ' αναλογία, ένας καλλιτέχνης καλείται να αντιμετωπίσει την πρόκληση της δημιουργίας ενός έργου τέχνης επενδύοντας σε αυτό ή όπως ένας επιστήμονας καλείται να ανακαλύψει την αλήθεια ασκώντας την επιστήμη του *ο βίος μας έχει αξία επειδή αποτελεί αντικείμενο αξιολογήσεων με ηθικό χαρακτήρα*. Οφείλουμε σεβασμό στο βίο καθενός από εμάς *επειδή τον διάγουμε αναζητώντας και δίδοντας απαντήσεις για τι είναι ορθό να πράξουμε και όχι απλώς επειδή εν τέλει πράξαμε αυτό ή εκείνο*.

Δεν θα πρέπει έτσι στη βάση αυτή να θεωρήσουμε ότι οι κριτικές μας αξιολογήσεις βρίσκονται στο επίπεδο των απλών γνωμών αλλά ούτε και να δεχθούμε ότι τα κριτικά μας συμφέροντα είναι κοινά για όλους. Αντίθετα είναι σημαντικό και έχει αξία τόσο το ότι θεωρούμε ένα βίο *αγαθό*, δηλαδή το ότι αποδίδουμε σε κάτι αντικειμενική αξία, όσο και το γεγονός ότι ταυτόχρονα *εμείς θεωρούμε* ότι έχει αντικειμενική αξία. Πρόκειται για την συνάρμωση της αντικειμενικής αξίας ενός αγαθού βίου με την εξ υποκειμένου αξία που απορρέει από την προσωπική αξιολόγηση της δικής μας ζωής²³.

²³ Ο Dworkin επισημαίνει τις σκεπτικιστικές αντιρρήσεις ως προς την ιδέα των κριτικών συμφερόντων. Ο εξωτερικός σκεπτικισμός δεν είναι σε θέση να δώσει απαντήσεις στο γιατί πρέπει να κάνουμε ή να μην κάνουμε κάτι και να απαντήσει στα ερωτήματα του βίου αναφορικά με το αγαθό. Και τούτο γιατί δεν είναι σε θέση να κατανοήσει τους ηθικούς ισχυρισμούς κατά των οποίων ασκεί κριτική καθώς οι ηθικοί ισχυρισμοί ανασκευάζονται μόνον με ηθικά επιχειρήματα, με επιχειρήματα δηλαδή ενδοηθικά και όχι με επιχειρήματα από το θεωρητικό λόγο, περί των οντοτήτων που υπάρχουν στο σύμπαν. Αντίθετα ο εσωτερικός σκεπτικισμός, ο οποίος επιχειρεί να αμφισβητήσει με ηθικούς όρους τις ηθικές πεποιθήσεις κατά των οποίων καταφέρεται διεκδικεί αυθεντία βασιζόμενος στο γεγονός ότι ενστερνιζόμαστε τα ερωτήματα στα οποία δίδουμε απαντήσεις. Αν είναι όμως αληθής είναι τόσο αληθής όσο και οι πεποιθήσεις τις οποίες αμφισβητεί, χωρίς να μπορεί να προσφέρει καμία περαιτέρω «αντικειμενική» θεμελίωση. Για το λόγο αυτό είναι επικίνδυνος: αν τον υιοθετήσουμε τότε δεν θα μπορούμε να δώσουμε απάντηση στα όσα ισχυρίζεται. Απαιτείται κατά τούτο να τον θέσουμε υπό έλεγχο μήπως και η επικινδυνότητα του αμβλυνθεί

Στη βάση αυτή η αξία του βίου μας και τα κριτικά μας συμφέροντα που συνυφαίνονται με αυτόν ανακαλύπτονται μέσω του ίδιου του κανονιστικού περιεχομένου των αξιολογήσεων μας ως ηθικών κρίσεων²⁴.

Έτσι η έννοια της ακεραιότητας συμβάλλει διττώς στις αξιολογήσεις αυτές: ο βίος μας δεν αποτελεί ένα άθροισμα εμπειριών και επιλογών. Αποτελεί αντικείμενο ανθρώπινων επενδύσεων που εκφράζουν ένα συνολικό ηθικό αφήγημα, η ακεραιότητα του οποίου συνηγορεί, σε ένα τουλάχιστον βαθμό, υπέρ της πραγματώσεως της σε αυτό το είδος βίου.

Έχοντας αποσαφηνίσει το χαρακτήρα των συμφερόντων του προσώπου και ιδίως των κριτικών συμφερόντων ως ηθικών αξιολογήσεων για τον καθόλου βίο μας ως ακέραιο αφήγημα ο Dworkin θέτει προς εξέταση το επιχείρημα της αυτονομίας ως θεμελιώδους για την αναγνώριση της ελευθερίας επιλογής του χρόνου θανάτου.

Δ. Αυτονομία και ακεραιότητα

Πως πρέπει κατανοήσουμε στο ζήτημα της ευθανασίας το επιχείρημα της αυτονομίας²⁵, που συνοψίζεται στην υποχρέωση σεβασμού της ικανότητας καθενός από εμάς να λαμβάνει σημαντικές αποφάσεις²⁶ διαμορφώνοντας ο ίδιος το βίο του;

²⁴ Βλ. Φ. Βασιλόγιαννης, Αυτονομία και βιοηθικός καταναγκασμός, σ. 45.

²⁵ Για τις θεωρίες δικαιολόγησης της ευθανασίας με βάση το επιχείρημα της αυτονομίας βλ. *Craig Paterson, Assisted Suicide and Euthanasia, A Natural Law Ethics Approach*, Ashgate Publishing, 2008, σ. 21 επ.

²⁶ Σύμφωνα με την προσέγγιση του Ι. Καντ η αυτονομία συνίσταται στο σεβασμό της ικανότητας του προσώπου να αναστοχάζεται ηθικά και να αποτελεί ηθικό νομοθέτη του εαυτού του με βάση τη φόρμουλα της αυτονομίας «πράττε κατά τέτοιον τρόπο, ώστε όλοι οι γνώμονες των πράξεων σου να συμφωνούν με μια καθολική νομοθεσία της βουλήσεως», τη φόρμουλα της ανθρωπότητας ως αυτοσκοπού (humanitas) σύμφωνα με την οποία «πράττε ώστε να μην χρησιμοποιείς τους άλλους απλώς ως μέσον αλλά ως σκοπό» και τη φόρμουλα του καθολικού νόμου «πράττε κατά τέτοιον τρόπο ώστε ο γνώμονας της πράξης σου να δύναται συγχρόνως να ισχύει ως αρχή καθολικής νομοθεσίας». Η αυτονομία εν προκειμένω δεν θεμελιώνεται στην ανάγκη εξυπηρέτησης των συμφερόντων μας, ούτε συνδέεται με την πραγματική δυνατότητα επιλογής μεταξύ δύο ή περισσότερων εναλλακτικών λύσεων αλλά συνίσταται στην ανεξαρτησία της βούλησης μας από ετερόνομους καταναγκασμούς και την υποταγή μας στο μη εμπειρικά εξαρτημένο πρακτικό Λόγο, δηλαδή στη συνείδηση του ηθικού νόμου Βλ. για τις εναλλακτικές διατυπώσεις της κατηγορικής προστακτικής Φ. Βασιλόγιαννης, Βιοτεχνολογία, εγγενείς αξίες και κατηγορική προστακτική: από τον Dworkin στον Καντ, Τιμητικός Τόμος Νικολάου Ρόκα, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 2012, σ. 98-99.

Ο Dworkin ανασκευάζει τη δικαιολόγηση της αυτονομίας που λαμβάνει χώρα από τη σκοπιά της αποδείξεως. Εάν πρέπει να σεβόμαστε τις επιλογές καθενός, ακόμη και αν τις θεωρούμε εσφαλμένες, με το επιχείρημα ότι η αυτονομία αποτελεί αναγκαίο όρο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων μας επειδή καθένας μας γνωρίζει καλύτερα από κάθε άλλον τι είναι προς το συμφέρον του, τότε η εμπειρία μας διδάσκει ότι πολλές φορές σφάλουμε πράγματι αναφορικά με το αληθές μας συμφέρον. Πολλές αποφάσεις μας είναι αντίθετες με τα συμφέροντά μας, είτε γιατί βρισκόμαστε σε κατάσταση αδυναμίας (όπως π.χ. όταν είμαστε εθισμένοι σε ναρκωτικές ουσίες), είτε γιατί μπορεί να θεωρήσουμε ότι το συμφέρον μας πρέπει να υποχωρεί μπροστά στο συμφέρον των άλλων που κρίνεται ως υπέροτρο.

Το επιχείρημα της αυτονομίας, υπό την αποδεικτική-εμπειρική του εκδοχή, δεν μπορεί να δικαιολογήσει το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής όσων δεν δύνανται να αντιληφθούν το πραγματικό τους συμφέρον επειδή δεν έχουν τη δυνατότητα αξιολογήσεων και συλλογισμών ευρισκόμενοι σε καθεστώς διατάραξης των εγκεφαλικών τους λειτουργιών.

Αντίθετα το επιχείρημα της αυτονομίας και η δικαιολόγηση της αξίας του θα πρέπει να συνδεθεί με την σημασία της ακεραιότητας του βίου.

Η αξία της αυτονομίας έγκειται «στην *ικανότητα* που προστατεύει, την ικανότητα καθενός να εκφράζει τον χαρακτήρα του, τις αξίες τις δεσμεύσεις, τις πεποιθήσεις καθώς και τα κριτικά και απλώς βιωματικά του συμφέροντα κατά την πορεία του βίου του»²⁷. Η αξία της αυτονομίας απορρέει από την ικανότητα να διαμορφώνουμε τη δική μας ζωή σύμφωνα με την προσωπικότητά μας. Μας επιτρέπει με άλλες λέξεις να διαμορφώσουμε το δικό μας βίο, αυτόνομα, χωρίς καθοδήγηση, με τις αξίες που επιλέγουμε οι ίδιοι και όχι άλλοι.

Η αυτονομία συλλαμβάνεται κατά τον τρόπο αυτόν ως αναγκαία προϋπόθεση της δυνατότητάς μας να αξιολογούμε και να στηρίζουμε τις πράξεις μας σε λόγους προς το ηθικώς πράττειν. Είναι η προϋπόθεση για να μπορούμε να δίδουμε απαντήσεις στο ερώτημα ποια είναι τα ηθικά μας καθήκοντα και ποιες οι ηθικές μας αξιώσεις τόσο απέναντι στους άλλους όσο και απέναντι στον εαυτό μας.

Η αυτονομία διασφαλίζει την ηθική μας ικανότητα για αξιολογικές κρίσεις ώστε καθένας μας να έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει τη ζωή

²⁷ Η Επικράτεια της Ζωής σ. 319

του, σύμφωνα με τη δική του συνεκτική (ή μη) αλλά πάντως διακριτή προσωπικότητα²⁸.

Μήπως όμως το επιχείρημα της αυτονομίας χάνει την θεμελιωτική του δύναμη αν ο βίος μας δεν είναι συνεκτικός; Και αν η αντίληψη που έχουμε για τον εαυτό μας δεν οδηγεί σε ορθολογικές επιλογές;

Έχω τη γνώμη ότι ο Dworkin δεν θέτει, όπως έχει επικριθεί²⁹, ως κριτήριο αναγνώρισης της αξίας της αυτονομίας, την απόλυτη συνοχή των ηθικών μας αντιλήψεων.

Ο σεβασμός της αυτονομίας είναι ηθικά κρίσιμος όχι προς χάριν της ύπαρξης συνεκτικών ηθικών αντιλήψεων αλλά λόγω της αξίας που έχει η δυνατότητα να διαμορφώνουμε τη ζωή μας σύμφωνα με τη δική μας διακριτή προσωπικότητα.

Μήπως όμως το επιχείρημα, έτσι διατυπωμένο, δεν επαρκεί για να θεμελιώσει καθήκοντα και υποχρεώσεις τρίτων απέναντι στον ασθενή; Μήπως, δηλαδή, ο Dworkin προβαίνει σε μια μάλλον στενή αντίληψη της έννοιας της αυτονομίας στο πεδίο της ηθικής; ³⁰ Μήπως η επίκληση αξιών και όχι αρχών με ουδέτερο περιεχόμενο, οι οποίες θεμελιώνουν την αυτονομία κατά τρόπο «αναγκάιο» και όχι αξιακό, όπως συμβαίνει με τις καντιανές φόρμουλες, οδηγεί σε αποτυχία τη θεμελίωση καθώς θα πρέπει να αιτιολογήσουμε για ποιο λόγο θεωρούμε ως αξία την αυτοπραγμάτωση έχοντας περαιτέρω την υποχρέωση να αναπτύξουμε μια περαιτέρω θεωρία για τους λόγους για τους οποίους θα πρέπει να σεβόμαστε την εν λόγω αξία (επειδή είναι έμφυτη; δοσμένη από το Θεό; κλπ.)

Έχω τη γνώμη ότι η αυτονομία στη σκέψη του Dworkin δεν παραπέμπει στην προστασία μιας αξίας με μεταφυσικό χαρακτήρα για την ύπαρξη της οποίας μπορούν να εγερθούν εύλογες σκεπτικιστικές αντιρρήσεις. Η αξία της αυτονομίας έγκειται όχι μόνον στο ότι αποτελεί προϋπόθεση για την αυτοπραγμάτωσή μας αλλά και στο ότι αποτελεί προϋπόθεση της κριτικής μας αναστοχαστικότητας και της ικανότητας μας να είμαστε ηθικά πρόσωπα, δηλαδή της δυνατότητάς μας να έχουμε και να

²⁸ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 319.

²⁹ *Agnieszka Jaworska*, *Respecting the Margins of Agency: Alzheimer's Patients and Capacity Value*, *Philosophy and Public Affairs*, 28/2, σ. 125-126.

³⁰ Βλ. *Stavroula Tsinores*, *The Principle of Autonomy and the Ethics of Advance Directives*, *Synthesis Philosophica* 59 (1/2015), σ. 80. Πρβλ. *Μ. Χωριανοπούλου*, *Βιοηθική και Δικαιώματα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2018, σ. 186επ.

υπηρετούμε κριτικά συμφέροντα απευθυνόμενοι ηθικά προς τους άλλους.

Πως όμως εναρμονίζεται, στην περίπτωση της ευθανασίας, ο σεβασμός της ικανότητας μας να εκφράζουμε το χαρακτήρα μας, και να επιδιώκουμε τα βιωματικά και κριτικά μας συμφέροντα με την ιερότητα της ζωής, την αξιοπρέπεια και το αληθές μας συμφέρον;

Ε. Αυτονομία, αξίες συμφέροντα: σύγκρουση ή εναρμόνιση;

1. Αυτονομία και ιερότητα της ζωής

Στη βάση των όσων αναπτύχθηκαν παραπάνω ως προς την έννοια της ιερότητας της ζωής και ως προς τους λόγους για τους οποίους θεωρείται ιερή και απαραβίαστη μπορούν συγκροτηθούν δύο ανταγωνιστικές θεωρήσεις:

Η πρώτη, (ας την αποκαλέσουμε συντηρητική) δίδει έμφαση στη σημασία των επενδύσεων της φύσης, οι οποίες σε περίπτωση θανάτου ματαιώνονται. Στην περίπτωση αυτή η ευθανασία θα πρέπει να απαγορεύεται σε κάθε περίπτωση ανεξάρτητα από το αν πράγματι με αυτή εξυπηρετούνται τα συμφέροντα του ασθενή.

Σύμφωνα με τη δεύτερη που θεωρεί σημαντικότερες τις ανθρώπινες επενδύσεις η απόφαση για την τέλεση ευθανασίας μπορεί όχι μόνον να προσβάλλει αλλά αντίθετα να αποτελεί απόρροια του σεβασμού στην αξία της ζωής.

Εδώ έχει σημασία να αναδειχθεί το ζήτημα των κριτικών συμφερόντων που παρουσιάσθηκε παραπάνω.

Οι κριτικές μας πεποιθήσεις αναφορικά με τον χρόνο θανάτου μας αποτελούν *ιδιαίτερη περίπτωση των γενικών δεσμεύσεων σεβασμού που αναλαμβάνει καθένας μας ως αυτόνομο πρόσωπο απέναντι στην ιερότητα της ζωής*³¹. Το πρόσωπο το οποίο επιδιώκει την εξυπηρέτηση των κριτικών του συμφερόντων και λαμβάνει αποφάσεις για το χρόνο του θανάτου του, δεν επιδιώκει απλώς την εξυπηρέτηση των βιωματικών του συμφερόντων (αποφυγή π.χ. του πόνου, απόδραση από μια δυσάρεστη κατάσταση) αλλά στοχάζεται ηθικά απέναντι στο βίο του, αντιμετωπίζοντας τη ζωή ως κάτι που είναι ιερό για το οποίο έχει ο ίδιος *ευθύνη*. Δεν θεωρεί απλώς, από τη δική του και μόνο σκοπιά, ότι είναι σημαντικό να ζει τη δική του ζωή με τον τρόπο που θέλει, αλλά ότι η ζωή του αποτελεί κομμάτι των δεσμεύσεων που έχει, ως ηθικό πρόσωπο,

³¹ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 309

απέναντι στην εγγενή της αξία. Η απόφαση είτε να δώσει τέλος στη ζωή του με ιατρική υποβοήθηση είτε να μείνει συνδεδεμένος με μηχανήματα, μέχρι το αναπόφευκτο τέλος, αποτελεί *απόρροια έμπρακτου σεβασμού στην ιερότητα της*.

Κατά τούτο η αξία της ζωής καθενός από εμάς δεν γίνεται σεβαστή αν παράλληλα δεν γίνεται σεβαστή και η ικανότητα μας να επιδιώκουμε τα κριτικά μας συμφέροντα, αν δηλαδή δεν γίνεται σεβαστή η ικανότητα μας να αναλαμβάνουμε με ευθύνη την διαμόρφωση του βίου μας, νοούμενου όχι απλώς ως κάτι πολύτιμου υποκειμενικά αλλά ως κάτι πολύτιμου *αντικειμενικά*.

Αν επιχειρηματολογούσαμε προς την κατεύθυνση της άρνησης της ευθύνης και της άρσης του σεβασμού στην αυτονομία *θα προσβάλαμε την αξία της ζωής*. Και τούτο γιατί θα αρνούμασταν στο πρόσωπο τη ικανότητα να προβαίνει σε ηθικές αξιολογήσεις και τη δυνατότητα του να καθιστά ηθικά δυνατές τις ανταγωνιστικές, έστω, ερμηνείες της ιερότητας.

Με βάση τα ανωτέρω το επιχείρημα από την ιερότητα της ζωής μπορεί να κατανοηθεί όχι μόνον ως επιχείρημα για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζουμε τις εγγενείς αξίες -ως κάτι μη τετριμμένο- αλλά και ως επιχείρημα για την αναγνώριση της ηθικής αυτονομίας ως προϋπόθεσης του σεβασμού της εγγενούς αξίας της ζωής.

2. Αυτονομία και αξιοπρέπεια.

Το επιχείρημα της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αναφορικά με τη θεμελίωση ενός δικαιώματος στην ευθανασία μπορεί να αναπτυχθεί διττώς: είτε υπό την εκδοχή ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια επιτρέπει, αν δεν επιβάλλει, την αναγνώριση ενός δικαιώματος στην ευθανασία, είτε υπό την εκδοχή ενός επιχειρήματος που εμποδίζει την αναγνώρισή του.

Το επιχείρημα υπέρ ενός δικαιώματος στην ευθανασία στηριζόμενο στην αξιοπρέπεια αναπτύσσεται ως εξής: η αξιοπρέπεια επιβάλλει καθέναν μας να μην ζει υπό συνθήκες οι οποίες οδηγούν στον εξευτελισμό του και ματαιώνουν το σεβασμό που οφείλει στον εαυτό του.

Το επιχείρημα από την αξιοπρέπεια μπορεί, επίσης, να αναπτυχθεί και ως επιχείρημα εναντίον της ευθανασίας: η αξιοπρέπεια του ανθρώπου αποτελεί πρωταρχική αξία και αυταξία, με αυτοτελή κανονιστική σημασία, μεγαλύτερη από εκείνη κάθε επιμέρους δικαιώματος. Η αξιοπρέπεια, ως αξία, δεν απονέμεται στο πρόσωπο για την

εξυπηρέτηση των συμφερόντων του, ούτε υπόκειται σε αξιολογικές σταθμίσεις σε σχέση με άλλα αγαθά και αξίες. Τυχόν αποδοχή της άποψης ότι είναι θεμιτός ο θάνατος επειδή ο ασθενής υποφέρει θα οδηγούσε στο να δεχθούμε τη δυνατότητα οριστικής και αμετάκλητης παραίτησης από την αξιοπρέπειά κάτι που δεν επιτρέπεται καθώς αυτή αποτελεί στοιχείο της ορθολογικής μας φύσης. Η αξιοπρέπεια δεν αφορά σε καταστάσεις (αξιοπρέπεια έχει καθέννας εκ της ιδιότητάς του ως ορθολογικού υποκειμένου, ανεξαρτήτως του αν έχει βιώματα που τον έφεραν σε δυσάρεστες καταστάσεις). Σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό η αξιοπρέπεια επιτάσσει αμοιβαίο σεβασμό αλλά και σεβασμό απέναντι στον εαυτό μας και αυτός ο σεβασμός δεν αποδίδεται όταν χρησιμοποιούμε τον άλλο ή επιτρέπουμε να μας χρησιμοποιούν ως μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού, εν προκειμένω να μας στερούν, ακόμη και με τη συναίνεσή μας τη ζωή προκειμένου να αποφύγουμε μια δυσάρεστη κατάσταση, όσο φρικτή και αν είναι αυτή³². Αν το κάνουμε αυτό τότε σταθμίζουμε ανεπίτρεπτα την ύπαρξη μας που είναι φορέας αξιοπρέπειας, σε μια λογική κόστους οφέλους. Στη βάση αυτή η ευθανασία, η οποία αποτελεί ένα είδος αυτοκτονίας (με ιατρική υποβοήθηση) έχει την ίδια απαξία όπως έχει η υποβολή με τη θέλησή μας σε καθεστώς δουλείας επειδή θεωρούμε ότι τα οφέλη από τη θεληματική μας σκλαβιά θα είναι μεγαλύτερα από εκείνα που αποκομίζουμε ζώντας ελεύθεροι.

Στην ίδια κατεύθυνση άλλωστε δεν κινείται και η καντιανή προσέγγιση³³, όταν αποδοκιμάζεται η αυτοκτονία ως πράξη που αντίκειται στην

³² Βλ. εν προκειμένω αναφορικά με την αξιοπρέπεια ως επιχείρημα υπέρ και κατά της ευθανασίας την επιχειρηματολογία του *J. David Velleman*, *A Right of Self Termination*, στη συλλογή άρθρων του ίδιου, *Beyond Price, Essays on Birth and Death*, Open Books, 2015, 27 επ.

³³ «Μπορώ να αφαιρέσω τη ζωή μου διότι δεν είμαι σε θέση να ζω ευτυχισμένα; Όχι, δεν υπάρχει υποχρέωση όσο ζω, να ζω ευτυχισμένα. Αλλά υπάρχει υποχρέωση, όσο ζω, να ζω με τιμή. Η δυστυχία δεν δίνει σε κανένα άνθρωπο το δικαίωμα να αφαιρέσει τη ζωή του», *I. Kant*, *Lectures on Ethics*, Cambridge University Press, 1997, (απόδοση του αποσπάσματος στα ελληνικά *Λίνα Παπαδάκη*, *Ζητήματα Ηθικής Φιλοσοφίας και Βιοηθικής*, Νήσος, 2017, σ. 43. Για το σχετικό προβληματισμό αναφορικά με την καντιανή προσέγγιση στο ζήτημα της αυτοκτονίας, βλ. *Φ. Βασιλόγιαννης*, *Αυτοκτονία και ευθανασία: η πρόκληση της καντιανής περιπτώσιολογίας*, διαθέσιμο στην προσωπική ιστοσελίδα του συγγραφέα <http://users.uoa.gr/~pvassil/Vassiloyannis.html>. Βλ. επίσης *I. Brassington*, *Killing People: What Kant Could Have Said about Suicide and Euthanasia but Did Not*, *Journal of Medical Ethics* 2006, σ. 571-574, *Michael Cholbi*, *Kant on Euthanasia and the Duty to Die: Clearing the Air*, *Journal of Medical Ethics* 2015, σ. 607-610, *Martin Gunderson*, *A Kantian View of Suicide and the End-Life Treatment*, *Journal of Social Philosophy*,

αξιοπρέπεια του ανθρώπου, όταν αυτός χρησιμοποιεί τον εαυτό του ως μέσο για την αποφυγή του πόνου;

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι υπό την καντιανή εκδοχή η αξιοπρέπεια δεν θα πρέπει να θεωρείται ως ένα εκ αντικειμένου εξωτερικό εμπόδιο των επιλογών μας αλλά εγγενές όριο της αυτονομίας μας, που όμως συνυφαίνεται με το σεβασμό της ικανότητας μας ως έλλογων προσώπων να είμαστε οι ίδιοι αυτόνομοι νομοθέτες της ηθικής³⁴. Με βάση την διατύπωση της κατηγορικής προσταγής ο άνθρωπος δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως απλό μέσο για την επίτευξη οποιουδήποτε σκοπού. Και περαιτέρω: ο άνθρωπος πρέπει να πράττει σε συμφωνία με το γνώμονα που δύναται να καταστεί καθολικός νόμος. Υπό αυτήν την - κανονιστική- εκδοχή της έννοιας της αξιοπρέπειας, επιβάλλεται ο σεβασμός τόσο του εαυτού μας όσο και των άλλων, τόσο υπό την εκδοχή της απαγόρευσης της κηδεμόνευσης όσο και υπό την εκδοχή της μη πρόκλησης βλάβης.

Στην περίπτωση της αυτοκτονίας, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω ο Καντ καταδικάζει την πράξη όταν αυτή γίνεται για λόγους φιλαυτίας, για την αποφυγή της απελπισίας, που προκαλεί ο πόνος. Οι λόγοι φιλαυτίας, αδυνατούν να καταστούν καθολικός νόμος, αφού δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχουμε δικαίωμα (ηθική εξουσία) απαλλαγής από τα ηθικά μας καθήκοντα.

Εφαρμόζεται όμως η ίδια επιχειρηματολογία και στην περίπτωση ενός δικαιώματος στην ευθανασία;

Ο Dworkin εξετάζει μια πιο περιορισμένη ιδέα των καθηκόντων και των αξιώσεων που απορρέουν από την αξιοπρέπεια: «καθένας έχει δικαίωμα να μην υφίσταται εξευτελισμό, να μην τον αντιμετωπίζουν με τρόπο που στην πολιτιστική παράδοση, ή την κοινότητα του, θεωρείται ότι δείχνει έλλειψη σεβασμού»³⁵.

2004, σ. 277-287, *Marina Budic*, Suicide, Euthanasia and the Duty to Die: A Kantian Approach to Euthanasia, *Philosophy and Society*, vol. 29, σ. 88 επ.

³⁴ Βλ. Φ. Βασιλόγιαννης, Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως εξ υποκειμένου δίκαιο: ένα φιλοσοφικό σχόλιο στην ιστορία μιας έννοιας, Τιμητικός Τόμος Σπύρου Τρωϊάνου, Αθήνα-Κομοτηνή, 2013, σ. 135, του ιδίου, Βιοτεχνολογία, εγγενείς αξίες και κατηγορική προστακτική: από τον Dworkin στον Καντ, Τιμητικός Τόμος Νικολάου Ρόκα, Νομική Βιβλιοθήκη 2012, σ. 94επ.

³⁵ Η Επικράτεια της Ζωής σ. 332

Για το λόγο αυτό έχει την ηθική αξίωση οι άλλοι να φροντίζουν να μην τελεί σε τέτοια κατάσταση και εν πάση περιπτώσει αν βρεθεί σε μια τέτοια κατάσταση να μεριμνούν για την ανακούφισή του από αυτή.

Πως όμως σεβόμαστε την αξιοπρέπεια των ανθρώπων που διάγουν τις τελευταίες στιγμές της ζωής τους μέσα σε φρικτούς πόνους, χωρίς να μπορεί να εφαρμοσθεί στην περίπτωση τους κάποια παρηγορητική αγωγή που θα τους ανακούφιζε και εκλιπαρούν για μια θανατηφόρο ένεση που θα τους λυτρώσει από το μαρτύριο;³⁶

Ο Dworkin θεωρεί ότι στην περίπτωση της ευθανασίας πράγματι τίθενται ζητήματα σεβασμού της αξιοπρέπειας του προσώπου. Τα ζητήματα όμως τίθενται με μάλλον εσφαλμένο τρόπο λαμβάνοντας υπόψη τη διάκριση μεταξύ βιωματικών και κριτικών συμφερόντων. Η βιωματική αντίληψη της αξιοπρέπειας, ως συνυφασμένης με λόγους που αφορούν στην εξυπηρέτηση βιωματικών συμφερόντων, αδυνατεί να αποδώσει στην αξιοπρέπεια την κανονιστική της φύση, που υπαινιχθήκαμε ανωτέρω. Η βιωματική σύλληψη της αξιοπρέπειας δεν καλύπτει τις περιπτώσεις όσων ασθενών δεν αισθάνονται ότι υποφέρουν και δεν θεωρούν ότι βρίσκονται σε εξευτελιστική κατάσταση. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, των ανοϊκών ασθενών λίγοι εξ αυτών αισθάνονται ότι αυτοεξευτελίζονται καθώς δεν καταλαβαίνουν ούτε που βρίσκονται ούτε την κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει, έχουν δε απωλέσει σε πολλές περιπτώσεις την προσωπική τους ταυτότητα. Ακόμη και αν η κατάστασή τους είναι τέτοια που δημιουργεί συνθήκες ντροπής και οργής στους οικείους τους τούτο δεν δικαιολογεί την αναγνώριση ενός δικαιώματος στην αξιοπρέπεια. Αν μάλιστα θεωρούσαμε ότι κριτήριο του κλονισμού της αξιοπρέπειας είναι το τι νιώθει ο ασθενής σε βιωματικό επίπεδο, τότε γιατί συμβαίνει να θεωρούμε ότι προσβάλλεται η αξιοπρέπεια ενός ανθρώπου ο οποίος καθίσταται δούλος και η υποταγή του είναι τόσο ολοκληρωτική ώστε να πιστεύει πως αυτή είναι η κατάσταση που του αρμόζει; Γιατί να θεωρείται ότι προσβάλλεται η αξιοπρέπεια κάποιου όταν το θύμα δεν έχει επίγνωση του τι γίνεται στο σώμα του;

Κατά τον Dworkin η εξάρτηση της αξιοπρέπειας από βιωματικές δυσκολίες και η εμπειρική της σύλληψη δεν εξηγεί την κανονιστική της φύση. Αντίθετα θα πρέπει να αντιληφθούμε την αξιοπρέπεια υπό το πρίσμα των κριτικών μας συμφερόντων και των ηθικών μας

³⁶ Ο Dworkin αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση της Lilian Boyes η οποία έχανε τη ζωή της χτυπημένη από μια μορφή ρευματοειδούς αρθρίτιδας τόσο επώδυνης που ακόμα και τα ισχυρότερα παυσίπονα δεν είχαν επιρροή.

πεποιθήσεων ως προς την εγγενή αξία της ζωής. Αυτό σημαίνει ότι το απαραβίαστο της αξιοπρέπειας πρέπει να γίνεται αντιληπτό υπό την εκδοχή ότι για κάθε πρόσωπο πρέπει να γίνεται σεβαστή η ικανότητα του ηθικού αναστοχασμού του, και τούτο όχι απλώς χάριν των εμπειρικών του απολαύσεων που ενδέχεται να του προσφέρει η πορεία της ζωής του. Ο σεβασμός της αξιοπρέπειας δεν συνίσταται στην αξίωση του προσώπου και στο καθήκον των άλλων να τον ανακουφίζουν από δεινά που μπορεί να βιώνει, με την εμπειρική έννοια του όρου, αλλά στην αξίωσή του να τον αναγνωρίζουν οι άλλοι ως ικανό να αξιολογεί τα κριτικά του συμφέροντα.

Περαιτέρω ο σεβασμός των κριτικών συμφερόντων θα πρέπει να διακρίνεται από την προαγωγή τους. Υπό το πρίσμα αυτό η κατηγορική προσταγή ότι καθένας δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μέσο και την εξυπηρέτηση των σκοπών των άλλων αλλά ως αυτοσκοπός, θα πρέπει να διατυπωθεί ως εξής: «καθένας πρέπει να αντιμετωπίζεται με τέτοιο τρόπο ώστε η αντιμετώπιση του αυτή να μην αντίκειται προς την ειδοποιό σπουδαιότητα της ζωής του»³⁷.

3. Αυτονομία και αληθές συμφέρον

Μήπως, όμως, η αυτονομία των ασθενών θα πρέπει να περιορίζεται όταν η απόφαση που λαμβάνεται κρίνεται ως πρόδηλα αντίθετη με τα συμφέροντά τους;

Ο Dworkin διευκρινίζει ότι στην περίπτωση των ανοϊκών ασθενών είναι πολλές οι περιπτώσεις που είναι πράγματι δισεπίλυτες προκειμένου να αποφανθεί κανείς για την πραγματική ικανότητα που έχουν κατά τη λήψη αποφάσεων τους. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να αξιολογήσουμε συνολικά τη γενική τους ικανότητα να πράττουν από γνήσιες προτιμήσεις ή αντιλήψεις που έχουν για τον εαυτό τους.

Ο Dworkin διακρίνει τρεις κρίσιμες καταστάσεις ασθενών³⁸:

Η πρώτη αφορά τους ασθενείς οι οποίοι έχουν συναίσθηση και πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα. Πολλοί από αυτούς, αν και βαριά ανάπηροι, έχουν πλήρη συναίσθηση αδυνατούν όμως να προβούν σε αυτοκτονία χωρίς ιατρική υποβοήθηση αν και το επιθυμούν. Η νομοθεσία ενδεχομένως τους παρέχει το δικαίωμα να αρνηθούν ιατρική αγωγή, ενδεχομένως επίσης να έχουν δικαίωμα στην αποσύνδεσή τους από τα μηχανήματα που τους κρατούν στη ζωή. Δεν έχουν όμως, σχεδόν ποτέ,

³⁷ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 337.

³⁸ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 265 επ.

κατοχυρωμένη νομικώς αξίωση να ζητήσουν την άμεση χορήγηση θανατηφόρου δηλητηρίου. Το δίκαιο, δηλαδή, τους δίδει τη δυνατότητα να αξιώσουν ένα θάνατο, που μπορεί να είναι παρατεταμένος και οδυνηρός (μέσω της αποσύνδεσης των μηχανημάτων ή της παράλειψης ιατρικής αγωγής) ωστόσο δεν δύνανται να αξιώσουν ένα άμεσο και ανώδυνο θάνατο.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά σε ασθενείς οι οποίοι δεν έχουν συναίσθηση (ανεξάρτητα από το αν επίκειται ο θάνατός τους). Πρόκειται για τους ασθενείς σε φυτική κατάσταση, οι οποίοι δεν έχουν ικανότητα συναισθημάτων και σκέψης.

Η τρίτη περίπτωση αφορά τους ασθενείς οι οποίοι έχουν συναίσθηση αλλά δεν έχουν διανοητική ικανότητα. Πρόκειται για ασθενείς περιορισμένης αντίληψης, σε κατάσταση συνήθως άνοιας, οι οποίοι εκφράζουν κυρίως επιθυμίες, αλλά των οποίων η διανοητική ικανότητα βαίνει διαρκώς μειούμενη. Σε προχωρημένα στάδια δεν έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν ούτε επιθυμίες.

Στην περίπτωση του ασθενή που βρίσκεται στα πρώτα στάδια της άνοιας και έχει όχι μόνον συναίσθηση αλλά διατηρεί τις διανοητικές του ικανότητες δηλαδή την ικανότητα να κάνει ευλόγως σταθερές επιλογές που συνεχονται με το περιεχόμενο της προηγούμενης ζωής του ο σεβασμός της αυτονομίας του δεν έρχεται σε αντίθεση με την προαγωγή των κριτικών του συμφερόντων.

Περαιτέρω η περίπτωση του ασθενή με συναίσθηση αλλά χωρίς διανοητικές ικανότητες, με βιωματικές μεν επιθυμίες αλλά χωρίς δυνατότητα ηθικού αναστοχασμού αναφορικά με τα κριτικά του συμφέροντα είναι μάλλον εύκολη. Αυτός δεν μπορεί ασκώντας την αυτονομία του να εκφράσει τα κριτικά του συμφέροντα και κατά τούτο δεν μπορεί βάσιμα να ασκήσει την αξίωσή του να επιλέξει το χρόνο θανάτου του.

Τι γίνεται όμως στην περίπτωση που ο ανοϊκός ασθενής έχει αφήσει οδηγίες ή έχει συντάξει διαθήκη ζωής³⁹ στην οποία εκφράζει την απόφαση του να διακοπεί η ζωή του όταν ασθενήσει από άνοια; Ο σεβασμός της αυτονομίας επιτάσσει να εκτελεσθεί η διαθήκη ζωής; Ή η εκτέλεσή της διαθήκης δεν θα αποτελεί πράξη σεβασμού της αυτονομίας καθώς αυτή πλέον δεν υπάρχει; Μήπως ο σεβασμός στην αυτονομία

³⁹ Για τις διαθήκες ζωής βλ. *Ελ. Ρεθυμιωτάκη*, Ευθανασία και διαθήκες ζωής σε *Μ. Δρακοπούλου* (επιμ.) Ευθανασία, Αφιέρωμα στον Γ. Κουμάντο, Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 10 χρόνια λειτουργίας 1999-2009, Αθήνα, Θέμις, σ. 153επ.

επιβάλει τον σεβασμό της ενεστώσας και όχι στην παρελθούσας αυτονομίας καθώς αν ο ασθενής ήταν σε διανοητική κατάσταση που θα του επέτρεπε συνεκτικές επιλογές ίσως να αποκήρυττε τις προγενέστερες επιλογές του;

Κατά τον Dworkin το άτομο το οποίο δεν διαθέτει τις διανοητικές ικανότητες που του επιτρέπουν να υποστηρίξει τα κριτικά του συμφέροντα ώστε να λαμβάνει αποφάσεις για την προαγωγή τους δεν μπορεί να αξιώνει οι επιθυμίες που έχει σε κατάσταση άνοιας να γίνονται σεβαστές, με την επίκληση του επιχειρήματος της αυτονομίας. Όχι γιατί δεν έχει κριτικά συμφέροντα μετά την ασθένεια αλλά διότι στερείται της ικανότητας άσκησης της αυτονομίας του, όπως νοείται υπό το πρίσμα της ακεραιότητας. Δεν έχει, δηλαδή, την ικανότητά να εκφράζει το χαρακτήρα του και την αντίληψη του εαυτού του ως όλου, σύμφωνα με τη δική του διακριτή προσωπικότητα. Στη βάση αυτή η παρελθούσα έκφραση της προγενέστερης αυτονομίας, νοουμένης υπό το πρίσμα της ακεραιότητας θα πρέπει να γίνεται σεβαστή, ενώ οι ενεστώσες επιθυμίες δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. Ο σεβασμός των (τεκμαιρόμενων) ενεστώσων επιθυμιών ως προς το χρόνο του θανάτου του θα συνιστούσε άρνηση του σεβασμού της αυτονομίας του.

4. Αγαθοπραξία

Μήπως όμως στην περίπτωση των ανοϊκών ασθενών οι οποίοι έχουν συντάξει όσο ήταν νοητικά ικανοί διαθήκη ζωής στην οποία αναφέρεται ότι επιθυμούν να τερματιστεί η ζωή τους αν περιέλθουν σε κατάσταση άνοιας επιβάλλεται η διαθήκη ζωής να μην ληφθεί υπόψη λόγω των καθυκόντων αγαθοπραξίας που έχουμε απέναντί τους;

Κατά τον Dworkin το καθήκον αγαθοπραξίας, υπό την έννοια της μέριμνας για την εξυπηρέτηση των αληθών συμφερόντων των ασθενών, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι συγκρούεται με την αυτονομία τους, την αξιοπρέπεια τους ή με την υποχρέωση εξυπηρέτησης των αληθών συμφερόντων τους⁴⁰.

Ως πρώτοις ως προς το ζήτημα των αληθών συμφερόντων κρίσιμη για την απάντηση είναι και πάλι η διάκριση μεταξύ εμπειρικών και κριτικών συμφερόντων. Το γεγονός ότι οι ανοϊκοί δεν έχουν ενεστώσα αντίληψη των κριτικών τους συμφερόντων δεν σημαίνει ότι παύουν να είναι πρόσωπα και να έχουν δικαίωμα στη μέριμνα ως φορείς και βιωματικών αλλά και κριτικών συμφερόντων. Μπορεί από την σκοπιά τους να μην

⁴⁰ Η Επικράτεια της Ζωής, σ. 136επ.

έχει νόημα να αναρωτηθούμε ποια είναι τα κριτικά τους συμφέροντα για το μέλλον διότι δεν έχουν τη δυνατότητα για πράξεις που θα προσέδιδαν αξία στο μέλλον. Όμως ενδιαφερόμαστε γι' αυτούς, εξετάζοντας το βίο τους ως όλον, αντιμετωπίζοντας τους ως πρόσωπα και όχι απλώς ως φορείς βιολογικών λειτουργιών. Αν όμως δεν δικαιολογούμε να ασκήσουμε κηδεμόνευση σε κάποιον ο οποίος είναι σε θέση να εκφράσει τα κριτικά του συμφέροντα τότε ομοίως δεν δικαιολογούμε να κηδεμονεύσουμε όποιον, επειδή δεν έχει ενεστώσα αντίληψη των κριτικών του συμφερόντων δεν διαθέτει πλέον τη δυνατότητα ηθικού αναστοχασμού.

ΣΤ. Ο ρόλος του Κράτους

Ο Dworkin δεν εξετάζει το ειδικότερο περιεχόμενο των ρυθμίσεων ενός δικαιώματος στην ευθανασία ούτε επιχειρηματολογεί για το ειδικότερο νομικό πλαίσιο αναφορικά με τους όρους υπό τους οποίους οι γιατροί θα μπορούν να προβαίνουν σε ευθανασία. Θέτει όμως το πλαίσιο των αρχών που πρέπει να διέπουν τις ρυθμίσεις αυτές. Στη βάση αυτή το Κράτος δεν νομιμοποιείται να περιορίσει τις ελευθερίες των πολιτών με σκοπό να προστατεύσει μια εγγενή αξία, όταν οι συνέπειες της απόφασής του σε μια ομάδα πολιτών θα είναι σοβαρές, όταν η πολιτική κοινότητα είναι διχασμένη αναφορικά με το τι απαιτείται για το σεβασμό αυτής της αξίας και όταν οι πεποιθήσεις των πολιτών για τη φύση αυτής της αξίας αφορούν σε ουσιωδώς θρησκευτικές πεποιθήσεις θεμελιώδεις για την ηθική τους προσωπικότητα⁴¹.

Ο περιορισμός της ελευθερίας, εν προκειμένω, με την άρνηση της δυνατότητας υποβολής σε ευθανασία δια της ποινικοποίησεως της υποβοήθησης σε κάθε περίπτωση, θα αποτελούσε μια ανεπίτρεπτη πράξη κηδεμόνευσης, η οποία θα αδυνατούσε να αναγνωρίσει σε κάθε μέλος της πολιτικής κοινότητας το σεβασμό της ικανότητάς του να στοχασθεί ηθικά και να επιδιώξει την προαγωγή των κριτικών του συμφερόντων.

Το επιχείρημα πάντως δεν περιορίζεται απλώς στην επίκληση της ουδετερότητας του κράτους απέναντι στα ζητήματα των αξιών. Όπως ο συγγραφέας υποστηρίζει χαρακτηριστικά «ο εξαναγκασμός κάποιου να πεθάνει κατά τον τρόπο που οι άλλοι επιδοκιμάζουν, αλλά που ο ίδιος

⁴¹ Βλ. την διευκρίνιση του Dworkin σε Justine Burley (ed.), *Dworkin and his critics* σ. 374

τον βιώνει ως μια τρομακτική αντίφαση του βίου του, είναι μια καταστρεπτική, απεχθής μορφή τυραννίας»⁴².

Όμως δεν είναι μόνο αυτό: μια ομοιόμορφη συλλογική απόφαση θα καθιστούσε προβληματική την ύπαρξη ενός δημόσιου χώρου ο οποίος θα πρέπει να συγκροτείται ως το κατάλληλο περιβάλλον για την έκφραση των ηθικών μας αξιολογήσεων.

Υπό την εκδοχή μιας «ηθικά» προσανατολισμένης φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία δεν θεωρεί ότι ο θάνατος είναι ιδιωτική υπόθεση ούτε όμως και ότι είναι υποχρεωτικό για τον καθένα μας να ζει επειδή η ζωή είναι το θεμέλιο της έννομης τάξης, είναι εύλογο και αναγκαίο η πολιτική κοινότητα να μεριμνά για την προστασία αφενός των εγγενών αξιών και αφετέρου των δικαιωμάτων καθενός από τα μέλη της και εν προκειμένω να ρυθμίζει την άσκηση του δικαιώματος ευθανασίας με τέτοιο τρόπο ώστε ο ηθικός αναστοχασμός μας για θεμελιώδη ζητήματα που αφορούν στο βίο ως κάτι το εγγενώς καλό στην ονομαστική του αξία να αποτελεί *πράγματι* το θεμέλιο των αποφάσεων που δίδουν ταυτότητα στο αφήγημα της ζωής μας.

Κατά τούτο η αξίωση του ατόμου έναντι της πολιτικής κοινότητας να γίνεται σεβαστή η ικανότητά του να αναστοχάζεται κριτικά και να λαμβάνει αποφάσεις για το βίο του και άρα η αξίωση μη προσβολής του δικαιωμάτος του με τη θέσπιση ποινικών διατάξεων που θα τιμωρούσαν σε κάθε περίπτωση την ιατρική υποβοήθηση σε αυτοκτονία μπορεί (και πρέπει) να συνοδεύεται από την υποχρέωση μέριμνας της πολιτικής κοινότητας για το ότι οι αποφάσεις που λαμβάνουν όσοι επιθυμούν να υποβληθούν σε ευθανασία αποτελούν αληθώς έκφραση της ικανότητας τους να εξυπηρετούν τα κριτικά τους συμφέροντα.

Z. Επίλογος

Στην παρούσα εργασία πραγματευθήκαμε τα επιχειρήματα του R. Dworkin για τη θεμελίωση ενός δικαιώματος στη ευθανασία.

Στην αφετηρία της θεμελίωσης αναπτύσσεται το ζήτημα της κατανόησης της διαφωνίας μας αναφορικά με τους λόγους για τους οποίους διαφωνούμε ως προς το επιτρεπτό της ευθανασίας.

Το πρόβλημα της ευθανασίας για τον Dworkin, όπως και για το συναφές της άμβλωσης, καθώς και οι λόγοι της διαφωνίας μας είναι πρωτίστως

⁴² Επικράτεια της Ζωής σ. 311

αξιακού χαρακτήρα. Αφορούν στην προστασία της ζωής, ως εγγενούς αξίας, ως αξίας δηλαδή που υπερβαίνει τα πρόσωπα που την απολαμβάνουν και είναι πολύτιμη όχι απλώς επειδή εξυπηρετεί τα συμφέροντα τους ή επειδή έχει για τον καθένα προσωπική αξία. Το ζήτημα του πώς και γιατί η ζωή έχει εγγενή αξία και το πώς πρέπει αυτή να προστατεύεται συνδέεται με κρίσιμα αλλά διακριτά ηθικοπολιτικά ζητήματα που αφορούν στην αυτονομία και την αξιοπρέπεια του προσώπου και στην προστασία των αληθών του συμφερόντων.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή η ζωή δεν είναι απλώς ένα άθροισμα εμπειριών, οι οποίες συνυφαίνονται με τα βιωματικά μας συμφέροντα αλλά πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως *βίος*, δηλαδή ως πεδίο επιδίωξης του αγαθού με το οποίο συνυφαίνονται τα κριτικά μας συμφέροντα, τα οποία αναπαριστούν τις ηθικές μας αξιολογήσεις και συντελούν στην ολοκλήρωση του βίου μας ως ενός κριτικού αφηγήματος το οποίο συνέχεται με αξίες, επιδιώξεις και δεσμεύσεις. Επειδή μας ενδιαφέρει (ή θα έπρεπε να μας ενδιαφέρει) η ακεραιότητα της ζωής μας μας ενδιαφέρει επίσης και ο τρόπος και χρόνος του τερματισμού της. Ο θάνατος ως έσχατο όριο της ζωής ταυτόχρονα αποτελεί ένα μοναδικό ηθικό γεγονός. Ο τρόπος και ο χρόνος του θανάτου επηρεάζει το περιεχόμενο του βίου μας, ως αξιακού αφηγήματος.

Ο Dworkin έτσι συνεξετάζει τρία διακριτά ηθικά ζητήματα που αντιστοιχούνται σε αντίστοιχα επιχειρήματα αναφορικά με το επιτρεπτό ή μη της ευθανασίας: το ζήτημα της αυτονομίας και του τρόπου με τον οποίο αυτή πρέπει να κατανοείται, το ζήτημα της προστασίας των αληθών συμφερόντων των ασθενών και το ζήτημα της προστασίας της αξίας της ζωής.

Η αξία της αυτονομίας υπό το πρίσμα της ακεραιότητας του βίου ως κριτικού επιτεύγματος απορρέει από την ικανότητα που προστατεύει: την ικανότητα του προσώπου να εκφράζει και να προασπίζει όχι μόνο τα βιωματικά του αλλά ιδίως τα κριτικά του συμφέροντα για την επίτευξη ενός βίου αγαθού, ενός πεδίου αυτοπραγμάτωσης του προσώπου. Το επιχείρημα της αυτονομίας, περαιτέρω συνεξετάζεται με το επιχείρημα της προστασίας των συμφερόντων του ασθενή: τα «αληθή» συμφέροντα αναφορικά με τον τρόπο και το χρόνο του θανάτου του δεν είναι μόνον τα βιωματικά αλλά και τα κριτικά, τα οποία είναι και τα μόνα ηθικώς κρίσιμα. Το επιχείρημα αυτό περαιτέρω συνεξετάζεται με το επιχείρημα που απορρέει από την αξία της ζωής. Η απόφαση για τον τερματισμό της ζωής, από τη σκοπιά του προσώπου το οποίο βιώνει τη δική του ζωή ως κάτι όχι μόνον υποκειμενικά αλλά και ως κάτι αντικειμενικά πολύτιμο,

δύναται να αποτελεί έμπρακτη εκδήλωση σεβασμού της εγγενούς αξίας της.

Το Κράτος μέσω της καθολικής απαγόρευσης της ευθανασίας δεν δικαιολογείται στο όνομα της προστασίας της εγγενούς αξίας της ζωής να προσβάλλει την ελευθερία μας να αποφασίζουμε αυτόνομα, στερώντας μας την ικανότητα να προάγουμε τα ηθικά μας συμφέροντα, και επιβάλλοντας μας μια ερμηνεία του τρόπου σεβασμού της ιερότητας της ζωής σε βάρος των άλλων. Μια ομοιόμορφη απόφαση με την οποία θα καθίστατο απαγορευμένη η τέλεση ευθανασίας σε κάθε περίπτωση θα αναιρούσε την υποχρέωση σεβασμού της ικανότητάς μας να συντάσσουμε το κριτικό αφήγημα της ζωής μας σε συνθήκες ελευθερίας και ισότητας, θα εμπόδιζε την προαγωγή των κριτικών μας συμφερόντων και θα αποτελούσε εν τέλει προσβολή της αξίας της ζωής. Ο κρατικός καταναγκασμός και η προσβολή της αυτονομίας δεν μπορεί να δικαιολογηθεί στη βάση της προστασίας μιας και μόνον ερμηνείας της αξίας της ζωής, σε βάρος των υπολοίπων ερμηνειών, ούτε να δικαιολογηθεί στο πλαίσιο της προαγωγής των συμφερόντων των ασθενών.

Ο προσδιορισμός του χρόνου τερματισμού του βίου σε περίπτωση ασθένειας πρέπει έτσι να αποτελεί επιλογή του προσώπου στο πλαίσιο σεβασμού της ικανότητάς του να αναστοχάζεται ηθικά, χωρίς κηδεμόνευση και να προάγει τα κριτικά του συμφέροντα. Το Κράτος μπορεί πράγματι να ρυθμίζει την ελευθερία αυτή ώστε να διασφαλίζει ότι οι πολίτες θα λαμβάνουν τις αποφάσεις τους με την περίσκεψη που απαιτείται για ένα τόσο σοβαρό ηθικό ζήτημα.

Εν τέλει ο Dworkin προβαίνει στην ηθικοπολιτική θεμελίωση ενός δικαιώματος στην ευθανασία, στο πλαίσιο μιας πρότασης η οποία φιλοδοξεί να δώσει την ευκαιρία σύγκλισης συντηρητικών και φιλελεύθερων προσεγγίσεων στο ζήτημα της προστασίας της αξίας της ζωής.

Η πρόταση του, μας καλεί να ξανασκεφτούμε (και να αναστοχαστούμε κριτικά) εκ νέου τους λόγους για τους οποίους ένα δικαίωμα στην ευθανασία θα πρέπει να συμπεριληφθεί και ρητά στον κατάλογο των ατομικών δικαιωμάτων του Συνταγματικού μας Χάρτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλόγιαννης Φίλιππος, Αυτονομία και βιοηθικός καταναγκασμός, διαθέσιμο σε <http://users.uoa.gr/~pvassil/Vassiloyannis.html>

Βασιλόγιαννης Φίλιππος, Η εγγενής αξία της ανθρώπινης ζωής κατά τον Ronald Dworkin: ένα παράδειγμα αναστοχαστικής ισορροπίας, *Βιοηθικά* 1 (2), 2015, σ. 4-10

Βασιλόγιαννης Φίλιππος, Αυτοκτονία και ευθανασία: η πρόκληση της καντιανής περιπτωσιολογίας, διαθέσιμο στην προσωπική ιστοσελίδα του συγγραφέα <http://users.uoa.gr/~pvassil/Vassiloyannis.html>

Βασιλόγιαννης Φίλιππος, Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως εξ υποκειμένου δίκαιο: ένα φιλοσοφικό σχόλιο στην ιστορία μιας έννοιας, *Τιμητικός Τόμος Σπύρου Τρωϊάνου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2013, σ. 133επ.

Βασιλόγιαννης Φίλιππος, Βιοτεχνολογία, εγγενείς αξίες και κατηγορική προστακτική: από τον Dworkin στον Κάντ, *Τιμητικός Τόμος Νικολάου Ρόκα*, Νομική Βιβλιοθήκη 2012, σ. 94επ.

Μακί Λ. Τζ. Ηθική, Η επινόηση του ορθού και του εσφαλμένου, Αθήνα, Εκκρεμές, 2010.

Παπαδάκη Λίνα, Ζητήματα Ηθικής Φιλοσοφίας και Βιοηθικής, Αθήνα, Νήσος, 2017, σ. 42επ.

Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Ευθανασία και διαθήκες ζωής σε *Μ. Δρακοπούλου* (επιμ.) *Ευθανασία, Αφιέρωμα στον Γ. Κουμάντο*, Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 10 χρόνια λειτουργίας 1999-2009, Αθήνα, Θέμις, σ. 153επ

Σούρλας Παύλος, Δίκαιο και δικανική κρίση, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Σούρλας Παύλος, Ronald Dworkin, ο φιλόσοφος της ακεραιότητας, Επίμετρο στο βιβλίο του *Ronald Dworkin*, Η επικράτεια της Ζωής, Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία, Αθήνα, εκδ. Αρσενίδη, 2013

Χωριανοπούλου Μαρία, Βιοηθική και Δικαιώματα, Αθήνα, Παπαζήσης, 2018, σ. 176επ.

Brassington I., Killing People: What Kant Could Have Said about Suicide and Euthanasia But did Not, *Journal of Medical Ethics* 2006, σ. 571-574.

Brett Nathan, An Argument about Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom by Ronald Dworkin, *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 26 (1), 1996, σ. 149-154.

Budic Marina, Suicide, Euthanasia and the Duty to Die: A Kantian Approach to Euthanasia, *Philosophy and Society*, vol. 29, σ. 88-114.

Cholbi Michael, Kant on euthanasia and the duty to die: clearing the air, *Journal of Medical Ethics* 2015, σ. 607-610.

Dresser Rebecca, Dworkin on Dementia, Elegant Theory, Questionable Policy, *Hastings Center Report*, November-December 1995, σ. 32-38

Dworkin Ronald, Life's Dominion: An argument about Abortion, Euthanasia and Individual Freedom, New York, A. Knopf, 1993) μεταφρασμένο στα ελληνικά από τον Φ. Βασιλόγιαννη με τον τίτλο, Η επικράτεια της Ζωής, Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία, με εισαγωγή του ιδίου και επίμετρο Π. Σούρλα, Αθήνα, εκδ. Αρσενίδη, 2013

Dworkin Ronald, Religion without God, σε μετάφραση στα ελληνικά υπό τον τίτλο Θρησκεία χωρίς Θεό από τον Στέλιο Βιρβιδάκη, Αθήνα, Πατάκης, 2019.

Dworkin Ronald, A reply to critics, σε Justine Burley (ed.), *Dworkin and his critics*, Blackwell Publishing, 2004, σ. 366-376.

Dworkin Ronald, Euthanasia, Morality and Law, *Transcript*, Loyola Los Angeles Law Review, 31 (1998), σ. 1147 επ.

Finnis John, Euthanasia, Morality and the Law, *Loyola Los Angeles Law Review*, 31 (1998), σ. 1123 επ.

Gunderson Martin, A Kantian View of Suicide and the End-Life Treatment, *Journal of Social Philosophy*, 2004, σ. 277-287.

Guest Stephen, Ronald Dworkin, τρίτη έκδοση, Stanford University Press, 2012, σ. 225 επ.

Jaworska Agnieszka, Respecting the Margins of Agency: Alzheimer's Patiens and Capacity Value, *Philosophy and Public Affairs*, 28/2, σ. 105-138.

Kamm Francis, Ronald Dworkin's Views on Abortion and Assisted Suicide, σε *Burley Justine* (ed.), *Dworkin and his critics*, Blackwell Publishing, 2004 σ. 218 επ.

Miller Bradley, A time to Kill: Ronald Dworkin and the Ethics of Euthanasia, *Res Publica*, vol. II (1), 1996, 31επ.

Mitchel David, The Importance of Being Important: Euthanasia and Critical Interests, *Utilitas*, Vol. 7(2), 1995, σ. 301επ.

Paterson Craig, Assisted Suicide and Euthanasia, A Natural Law Ethics Approach, Ashgate Rublishing, 2008.

Rakowski Eric, Reverence for Life and the Limits of State Power, σε Justine Burley (ed.), *Dworkin and his critics*, Blackwell Publishing, 2004σ. 241επ.

Robertson John, Autonomy's Dominion: Dworkin on Abortion and Euthanasia, *Law and Social Inquiry*, vol. 19 (2), σ. 457-486.

Shiffrin Valentine Seana, Autonomy, Beneficence and the Permanently Demented, σε *Justine Burley* (ed.), *Dworkin and his critics*, Blackwell Publishing, 2004, σ. 195επ.

Tsinorema Stavroula, The principle of Autonomy and the Ethics of Advance Directives, *Synthesis Philosophica* 59 (1/2015), σ. 73-88.

Velleman David, Beyond Price, *Essays on Birth and Death*, Open Books, 2015, 27 επ.

Zipursky Benjamin και Fleming James, Rights, Responsibilities and Reflections on the Sanctity of Life, σε Arthur Ripstein (ed.), *Ronald Dworkin*, Cambridge University Press, 2007, σ. 109 επ.